

յանդգնութեան այնքան թափ կու տայ որ իր նորարարական տեսութիւնները դարերով ետ կը տանի Տաթևացին ու Արեւելցին, կլայցին ու նարեկացին իրեն դաւանակից զարձնելու: «Անարատ յղութեան» հարցը պարզէն իսկ ժամանակին անուանի աստուածարաններու կողմէ քննուած ու լուծուած» կրնայ ըլլալ Գեր. յողուածագրին և իր դաւանակիցներուն համար, մանաւանդ երբ «Պապական որոշողութեամբ» վճռուած է այն: Այդչափով պէտք է գտնանայ:

11. — Եզրակացութիւն. — Հ. Ն. Տ. Ներսէսեան իր սխալ, անհիմն և յանդուգն քաշքշուքներով հասած է եզրակացութեան մը որ ոչ մէկ առընչութիւն ունի ճշմարտութեան հետ: Հայ եկեղեցւոյ սուրբերը և աստուածաբանները, հին և նոր վարդապետները տպաւորիչ և վճռական մեծամասնութեան զիրքերուն վրայ, առանց տարուելու հայ հոռմէականներու քրտնաջան ճիգերէն, «Տիրամօր անարատ յղութեան» նորակերտ վարդապետութիւնը որդեգրելու մասին: «Երբ նախնեաց գործերուն ուսումնասիրութիւնը միայն կարող է փարատել» այն սխալ կարծիքները, որոնք արատաւորած են հայ հոռմէական գրողներու արտագրութիւնները: «Տիրամօր անարատ յղութիւնը» կրնայ հոչակուիլ իբր հոռմէական «հաւատքի մաս», որ սակայն հեռու կը մնայ ուղղափառ եկեղեցւոյ հնաւանդ և հարազատ վարդապետութենէն:

Ն. ԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ

ՊԵՏՐԱ-ԲԵՆԵՍԻՐԵԿԵՆ

ՊԱՊ ԱՐԾԱԿՈՒՆԻ

Ուրախութեամբ կը շնորհակցենք մեր ընթերցողներուն քէ ստացած ենք Պր. Հ. Ք. Արմէնի Պապ Արշակունի գործը, եւ պարբերաբար պիտի հրատարակենք Սիոնի էջերէն: — Յիշեալ պատմա-բանասիրական աշխատիւնը նետարհրական եւ կարեւոր յաւելում մըն է Հայ պատմագրութեան համար:

Պապ Արշակունի պիտի հրատարակուի նաեւ գրքի ձեւով: ԽՄԲ.

ՆԵՐԱՄՈՒՔԻՆ

1.

Երբ կը ծրագրես գրի առնել պատմական ժամանակաշրջանի մը կամ անձնաւորութեան մը պատմութիւնը, բնականաբար առաջին հարցումդ է. «Արդեօք կ'ան իմ գրելիք անձի կամ գեպետու մասին ժամանակակից գրող մը, կամ գրողներ»:

Երբ ժամանակակից մէկը գոյութիւն չունի, սխալուած կը փնտռես բուականով մօտաւորագոյն այն մասնագիտները, որոնց մօտ յիշատակութիւնը կայ եղ հետաքրքրող նիւթին:

Ձեռք բերած աղբիւրները ուսումնասիրելու սկսելուդ, անմիջական մտահոգութիւնդ կ'ըլլայ ծանօթանալ եզրի աղբիւր ծառայելիք գրքի հեղինակին անձնաւորութեան: Ծանօթանալ, որքան այդ հնարաւոր է իր իսկ գրածները բնեցիով, կամ իր մասին ուրիշներու գործերէն իմանալով:

Անհրաժեշտ է զիսնալ քէ հեղինակը իր պատմած գեպետու կամ ներկայացուցած գեպետու մասին անձնական շեշտուած տեսակէտներ ունեցած է: Երբ ան ժամանակակից է մեր պատմածներուն, ուր կուսակցութիւններ եւ պայքար կան, ի՞նչ մէկ կամ միւս կուսակցութեան կը պատկանի, կամ ջատագով մ'է այս կամ այն գաղափարի: Անձ մը գովաբանելուն՝ ըստ արժանեաց կը շարադրէ տղերք, երբ ոչ «մեր կողմէ մարդ է» ըսելով բարձր պատգանգ մը կը շահանայ զետեղել անոր ոտներուն տակ: Միւս կողմէ, ուրիշ մը բնադատելուն, կամ չարաբանելուն, անձնական հակառակութիւնը կամ կիրքը շարժած կրնայ ըլլալ իր գրելը:

Քեզի աղբիւր ծառայելիք այս պատմիչը, նախապաշարումի, կուսակցական նեղաբացութեան, չըսելու համար քենի եւ ասելութեան վրան բաց կամ վրան կէս մը գոց հետքեր ցոյց տալուն, կը ստիպուիս իր պատմածները խիստ քննութեան ենթարկել:

Դուն որ նախանձախնդիր ես, կարողութեանդ ներսը չափով, նշգրտեալ պատկերներ տալու սոյն ժամանակաշրջանին, կամ կենսագրութիւնը պատմական անձնաւորութեան, կը դժկամակիս արձագանգը ըլլալ հեռաւոր անցեալի մէջ հեղինակի մը շղայնացած փնտրանքութեան, կամ զբօսի փոխադրել վաղուց մարտը կուսակցական պայքարներու շափազանցումը մոլեռանդութիւնը:

Այլեւս այս կողմնակալ վկայի տուած տեղեկութիւնները, դատարարի մը նման, քննադատական բարակ մաղբէր կ'անցնեն: Ի հարկին, տուած վկայութիւնները, յարակից պարագաներու բաղդատական քննութեան ենթարկելով, չես տեսնաւիր հեղինակի մէկ կամ աւելի ցուցմունքները կասկածելի նկատելու, կամ բոլորովին մէկդի նետելու, որպէս անհաւատարմի, անհաւանական կամ նոյնիսկ անբնական, — ինչպէս քիչ վերջ քանի մը օրինակներ պիտի տեսնենք:

Հիմնաւոր կասկածը կը ստիպէ քեզ ըսուած շատ մը բաներ, կամ հեղինակին մէկէ աւելի եզրակացութիւնները նկատելու դեպքերու դիտումնաւոր եւ այլանդակ մեկնաբանութիւն, որ ո՛չ տրամաբանական ոչ ալ հոգեբանական տուեալներով կարելի է մարտելի դարձնել:

Երբ բախտը ծայտեցաւ քեզի եւ մէկէ աւելի ժամանակակից պատմիչներ գտար քեզ գրելիք շրջանիդ կամ անձի մասին, գործը բաւական կը դիւրանայ: Որովհետեւ այժմ միեւնոյն դեպքը նկարագրուած պիտի գտնես մէկէ աւելի վկաներու կողմէ: Սա առիթ կ'ընծայէ քեզի զլխաւոր եւ եական մանրամասնութիւններու յիշատակումը բաղդատելու: Այսպիսով, զոր օրինակ, դեպքերու շղային վկայի մը կողմէ դիտումնաւոր կերպով դուրս ձգուած կարեւոր օղակ մը ի յայտ բերել՝ միւսին տուած վկայութիւններէ:

Կամ պատմողներու հակոսեցեայ տեսակետներու համեմատական ուսումնասիրութեամբ՝ մէկուն կամ միւսին կուսակցական կամ անհատական նախապաշարեալ դատումները կ'ընդհատուին, ու որպէս հետեւանք

նման վերլուծման, ըստ կարելոյն նշգրտեալ դեպքերու իրական բնոյթը:

2.

Յետոյ քեզի առաւել չափով ստատար կ'ըլլան նաեւ ժամանակակից օտարազգի հեղինակներու վկայութիւնները:

Անոնք քիչ անգամ տարուած կ'ըլլան քեզ քեզիդ մէջ ետեւեփող քաղաքական ներքին ընդդիմադրութիւններով, այլ կը գոհանան դեպքերը յիշատակելով այնպէս ինչպէս կը հաւատան քեզ անոնք պատահած են: Շատ անգամ, երբ ոչ առ հասարակ, համառօտ եւ կողմնակի կերպով միայն կը յիշեն զանոնք, եւ այդ ալ սոսկ այն պարագային երբ իրենց պատմագրած մէկ դեպքին հետ ուղղակի կամ երբեմն անուղղակի կապակցութիւն մը ունենան:

Չոր օրինակ, ա՛ռ հոռոմայեցի եւ յոյն հին պատմիչներու յիշատակութիւնները Հայաստանի, անոր քաղաքներու եւ իշխաններու մասին:

Քեզի համար, բաղդատաբար, դիւրին է օտար մատենագիրներու նախապաշարեալ ոգին նանչնալ, որովհետեւ այս բարեկամները առաւելաբար Հռոմի կամ Բիւզանդիոնի նախամեծար շահերը աչքի առաջ ունին, եւ երբ հայերը յիշելուն *բարբարոսներ* արտայայտութիւնը գործածեն, ո՛չ կը շփոթիս եւ ոչ ալ արեւան ճշտումը զգալի բարձրացում կ'ունենայ: Ընդհակառակը, մէկէ աւելի պարագաներուն նոյնիսկ շնորհակալ կ'ըլլաս, եւ իրաւացիօրէն, այդ այլեւս քանկարժէք յիշատակութեանց համար, որոնք, կարծես խաւարի մէջէն փալլատակող լուսարձակի մը նման, միտքը կը կեդրոնացնեն քեզ տեսնելի պատմիչներէն անտեսուած ծանրակեղծ դեպքի մը կամ անոնցմէ բոլորովին մոռացութեան տուած իրապէս մեծ եւ հերոսական անձնաւորութեան մը վրայ:

Իսկ ինչ որ յոյժ կարեւոր է, մենք բան մը պիտի չգիտնայինք, կամ տարտաբան շատ քիչ բան, մեր պատմութիւնը փառով ոսկեզօծող մէկ կամ երկու քաղաքի քաղաքներու մասին, երբ չըլլային օտարազգի պատմիչներու յիշատակութիւնները անոնց մասին:

Կարկառուն օրինակ մը տեսնենք:

Մեր բանասերներուն քաղաքացիք է յոյն

հանճարեղ կենսագիր եւ բարոյագրող Պլուսարֆոսի նախապաշարեալ ոգին եւ վաստակաւորութիւնը հանդէպ հայ հոշակաւոր արքայ Մեծն Տիգրանի:

Հակառակ ասոր սակայն մենք հայերս անհուն երախտապարս պէտք է ըլլանք Պլուսարֆոսի, վասնզի ան Տիգրանի պատմութեան մեր ձեռքը հասած զլխաւոր երեք աղբիւրներէն ամենակարեւորն է: Դիւրութեամբ կ'աճեցնուի իր դիտումաւոր եւ հակակրակաւոր արտայայտութիւնները, իր իսկ էջերէն կը ծանօթանանք հայ բաղաւական եւ զինուորական այս ամենամեծ դէմքին, որ հարկաւոր եւ երկուքի բաժնուած փոքրիկ Հայաստան միջերկրականեան կայսրութիւն մը կերեց ապշեցուցիչօրէն կարն ժամանակի բնորոշիչն:

Այո՛, ընդունինք քէ Պլուսարֆոս հեղինակի բառեր ունի երբ Տիգրանը կը ներկայացնէ յաջողութիւններէ գոռոզացած բռնակալ մը, որ կը հաւատար քէ աստուածները աշխարհի լուսազոյն բաները մասնաւորապէս Տիգրանի համար ստեղծած են, եւայլն:

Սակայն միեւնոյն Պլուսարֆոսէն կը բաղեմք մեծ արքայի յաղթանակներու եւ անոր ժամանակագրութեան մասին խիստ արժեքաւոր տեղեկութիւններ: Նոյնիքն յոյն կենսագրի մէկ նախադասութեան մէջ կը տեսնենք յանձին Տիգրանի՝ փառապանծ վեհապետը Մերձաւոր Արեւելիի քաղաքական քաշաբեմին: Աւր Պլուսարֆոս, Լուկուլլոս զօրավարի բերնով, հռոմէական լեզուներու — եւ մեզի — կը ծանօթացնէ մեր քաղաքը:

«... Կաբիրայէն քանի մը օրուայ նամբայ է Հայաստանը, ուր կը սիրապետէ Տիգրան, արքայից արքան, շքապատուած այն անեղ զօրութեամբ, որ Ասիան Պարթեւներէն գրաւեց, յունական գաղութներ մինչեւ Ասրպական փոխադրեց, Սիրիան եւ Պաղեստինը իրեն հպատակեցուց, Սեբելեան արքայազուհիները փախսական դարձուց եւ անոնց կիներն ու աղջիկները գերեվարեց...»:

Հապա այս տեղեկութեանց արժեքը որքան անհամեմատօրէն կը մեծնայ մեր աչքին, երբ ի մէի ունենանք որ մեր ազգային պատմիչները — աւելի ճիշդը՝ Խորենացին — ազոտ գաղափար մը ունի Արտաշէսեան Տիգրանի այս անվիճելի մեծութեան մասին, կ'արտայայտուի զաղջ եւ կարն:

Նոյնպէս նաեւ Տիգրանի օրդոյնը եւ յաջորդին, հանճարեղ եւ ողբերգական Արտաշէս քաղաւորի մասին, դարձեալ Պլուսարֆոսին կը պատշինք այն յիշատակութիւնը քէ ան քաշեալիք, պատմաբան եւ զրազէ եր: Մինչդեռ անոր իմացական այս բարձր շրջաններու մասին ազգային պատմիչը բան չգիտէր, եւ իր ընթերցողն ալ կը նախապաշարէ ըսելով քէ Արտաշէս ծոյլ էր եւ որքամով, եւ յիշատակութեան արժանի ոչ մէկ զործ ունեցած (*):

3.

Երբ զրաժդ հին պատմութիւն է, ուրիշ ծանրակշիռ պարագայ մ'ալ չեզի դժուարութեան կը մասնէ:

Քու առաջագրած գործին օրպէս աղբիւր ուսումնասիրած պատմիչն ձեռագիրը, դարեւու ընթացին, բազմաճարիւ յաջորդական ընդօրինակութիւններ ունեցած է մինչեւ 18րդ եւ 19րդ դար հասնիլը, երբ այլեւս տպագրութեամբ լոյս է տեսած:

Դարերու դոհուրոնէն, հուր ու աւերէն մեր ձեռքը հասած ամենանին ընդօրինակութիւնները՝ երբեմն հեղինակի ժամանակէն հազար տարի վերջ եղած են: Յաջորդական սերունդներու ընդօրինակողներ յանախ դիտմամբ կերպով փոփոխութիւններ կը ներմուծեն:

Ընդօրինակողը, վերջապէս, մարդ է, ունի իր նախասիրութիւնները եւ արմատացած համոզումները, պատմական անձերու եւ անցեւոր վերաբերմամբ իր անբեքելի տեսակէտները, հոգ չէ քէ այդ դէմքեր կամ դէպքեր իր ժամանակէն հարիւր կամ աւելի տարիներ առաջ մեռած ըլլան կամ տեղի ունեցած: Այսպիսի մէկը պիտի չտեսնասիր յարգաւորութիւններէ ընելու, խորապէս համոզուած ըլլալով որ այսպէս ընելով պատմական հեմատարեան իր նպատակը բերած կ'ըլլայ:

Որքան հրահանգիչ եւ միաժամանակ հետաքրքրական մատարգանք մը պիտի ըլլար, երբ հրաւրու մը մեր ձեռքը անցնէր Հինգերորդ դարու մեր մասնագիրներէն ռեւէ մէկ:

(*) Արտաշէսեանի մասին ընդարձակ տես իմ յօդուածը, Հայ Առաջին Միասնագիրը, Հայկազգիական Տարեգիրք, Ա. տարի:

կուն խակահան ձեռագիրը եւ զայն բաղդասեինք մեր հիմա ունեցածներուն հետ:

Միջին դարերու ձեռագիրներ ընդօրինակողներ արձակ համարձակ նմանօրինակ բազմապիսի փոփոխութիւններ կը կատարէին: Որեւէ օրէնք, բազաւորի կամ կտօնագետի, գրական արտադրութիւն մը չէր պատկանէր: Հաւանաբար նման գաղափար մը իսկ ծիծաղելի պիտի համարուէր այդ ասեմ: Որով արգելիչ ուժ մը կամ զսպողական ազդակ մը գոյութիւն չունէր անոնց գրչին եւ մտքին ճատմանոյ զգաստութիւնը շիտակ համբու մեջ պանելու, բացի իրենց անհատական խղճմանման, եւ այդ երանելին ալ, հին դարերուն, դեռ չէր ստացած այն գերզգայուն արքնամտութիւնը, որ կ'ըսեն թէ այժմ ունին:

Նոյնիման մեր հին պատմիչներէն Ղազար Փարպեցի պերճախօս մէկ օրինակը կուտայ ընդօրինակողներու շահասկութեանց:

Ակնարկելով Փաւստոսի պատմութեան գրքին, Ղազար կը գրէ թէ մէկէ աւելի անվայել հասուածներ կան անոր մէջ, որոնք հեղինակին կողմէ գրի առնուած չեն, որովհետեւ անհաւատալի է որ, կ'ըսէ, Փաւստոսի պէս Բիւզանդիոն կրթուած մէկը, որուն միտքն ու հաշակը այդ լոյսի փողփին մէջ զարգացած են, կրնար նման այգանելի տղեր գրի առնել: Հետագային, իմաստակ եւ նենգամիտ գրիչներ, կը յաւելու Ղազար, չարամտութեամբ սոյն յաւելումները բրին, եւ մեծ մարդուն անունովը փեցին:

4.

Կուսակցական կամ ֆաղափան պայմարները երբեմն, յետ վախճանի, յամառ երկարակեցութիւն կ'ունենան: Կը զարմանաս թէ դեր եւ դերակատար դարեր առաջ աշխարհի բաւերաբեմէն հեռացած են առ յառէս, սակայն յաջորդ սերունդներու պատմաբաններ եւ ֆնտիլներ յամառ կը շարունակեն մեռած վէրը, կարծես այժմեական անհրաժեշտ ճիւղ մ'ըլլար, եւ նոյնիսկ կը գտնուին այնպիսիներ ալ որ տաքացած գլուխով գրիչ կը նսեն:

Թեւ խօսեցանք ընդօրինակողներու հաւանական չարափոխութեանց մասին, բայց երբ նկատի առնենք 4րդ եւ 5րդ դարու հայ պատմիչներու բացայայտ կուսակցամոլական ոգին, որը ոչ թէ սփռելու դոյզն վարպետ

փորձը կ'ընեն, այլ եռանդագին կը հռչակեն, կուտաս այն եզրակացութեան թէ ձեռագրի ցուցադրած կողմնակալ ոգին, երբեմն այնքան մոլեռանդ ու ասելալու, բուն իսկ հեղինակինն է: Այսպէս եզրակացնելու, զգուշաւոր ուսումնասիրութիւնը բոս այնքան յառաջ կը տանի:

Կուսակցական այն շեշտուած ոգին, որ այնքան յորդառաս կ'եռայ Փաւստոսի, եղիշէի եւ Ղազար Փարպեցիի մօտ — մանաւանդ վերջին երկու մասնագիրներու պարագային երբ խնդիրը Մամիկոնեանները պանծացնելու կուտայ —, հակառակ աշուրջ պրպտութիւն, յամառ շփոթութեան կը մասնէ քեզ: Դուն որ հետամուտ ես դեպքերու իրական բնոյթը եւ անոնց դրդապատճառները հեղորոշելու, կը զգաս թէ անելի մը առջեւ կը գտնուիս, ի մասնաւորի երբ ուրիշ աղբիւրներ, հայ կամ օտարագիր, սոյն դեպքերու մասին յիշատակութիւն չունին:

Եղիշէի եւ Փարպեցիի կուսակցամոլական մարգամներու մասին ընդարձակ խօսած ենք մեր ՄԻՐՇԻՆԸ Եւ ՍԴՐՏԻՆԸ գրքին մէջ: Հոս կրկնել աւելորդ է:

Մեր հնագոյն պատմիչներու մէջ կուսակցամոլ կրէի ամենէն փշ վարակուածը, կամ այդ նուազագոյն ասիւնանով ցուցադրողն է մեր բարձրամիտ եւ ազնուական պատմահայր՝ Մովսէս Խորենացի:

Բագրատունիներու հանդէպ իր համակրանքը բնաւ չունի այն չափազանցեալ, լորձնաւորքն զովասանքի եւ պաշտամունքի շեշտ, որը այնքան հեւասպառ առատութեամբ Փաւստոս, եղիշէ եւ Ղազար կը քրաղեն իրենց կուսներուն:

Խորենացին, երբ առիթն իսկ կը ներկայանայ Բագրատունիները զովաբանելու, ուրիշներուն քաւմները պարզապէս կրկնելով, այդ իսկ չ'ընէ: Ընդհակառակը, կրտամբական քօնով մը Սահակ իշխանին կ'ըսէ. Թեւ պնդողներ կան թէ դուք Բագրատունիք Հայկէն սերած էք, բայց այդպիսի խօսքներուն կարեւորութիւն մի ընծայեք, որովհետեւ որեւէ փաստ չկայ այդպիսի մէկ արտայայտութիւն ապացուցանող: Ան Սահակը կը զովէ ուսումնքի հանդէպ անոր ունեցած սիրոյն համար, որով իշխանը առաջինն ըլլալով միտքը կը յղանայ հայ ժողովուրդի ամբողջական պատմութիւնը գրել տալ:

Միւս կողմէ, Խորենացիին բնամական կամ անբնական խօսքեր չունի Բագրատունիներու հակառակորդներուն դէմ: Մէկ անգամ, իր Պատմութեան ընթացքին, բարկութեան պոռկիւմ կ'ունենայ: Երբ նախարարներ կը բուռնանան Տրդատ Բագրատունի: Բայց ինչ արդարամիտ զայրոյթ, ինչ արամորմոք բառեր: Լաւ է որ պահ մը այս գիրքը ձեռնից վար դնես եւ կարգաւ Խորենացիի այդ տողերը. «Ասանոր ամաչեմ ասել զնամարտութիւն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն եւ զամբարձութիւն ազգիս մերոյ, եւ զմեծի ողբոց եւ արատաւաց արժանի սոցա գործս: ... Ա՛րք արամեանք, միևնույն յե՛րբ եք ծանրասիրտք, ընդե՛ք սիրեք զանօրէնութիւն եւ զանասուածութիւնն ...» եւ այլն: .

5.

Կուսակցական մոլեռանդութիւնը, սակայն, միայն հայ պատմագիրներու յատուկ երեւոյթ մը չէր: Այդ ասեցնեալն՝ եկեղեցական բոլոր պատմիչներն ալ վարակուած էին անկէ առաւել կամ նուազ չափով, ընդհանրապէս առաւել:

Երբ Ամմիանոս Մարկելինոս, վերջին հերանոս պատմիչը, 4րդ դարու վերջերուն լրացուց իր համբաւաւոր Հռոմէական Պատմութիւնը. իրմէ յետոյ, պատմագրութիւնը դառնով առանձնաւորօրէն մնաց քրիստոնէայ եկեղեցականներուն: Պատմութիւնը այլեւս կրօնական գոյն մ'առաւ, եւ բազումներ ու իրենց արարները բնութեան եւ դասուեցան առաւելապէս եկեղեցական պատմիչի անձնական համոզումներով: Ընդհանրական եկեղեցւոյ մէջ մէկգլուխ յաջորդող հերձուածներու կամ հերետիկոսութեանց, ինչպիսին Արիոսի, Մակեդոնի, Նեստորի եւ այլն պատճառաւ կասաղի վեճեր իրենց դրոճը գրին պատմագրոյի մտածողութեան եւ արտայայտութեան վրայ: Օրբոսոս պատմաբանը շանթ եւ քոյն բափն Արիոսեան բազումներ, իշխանի կամ եպիսկոպոսի գրկին, իսկ հրաշապասում ներբողներ հիւսեց իր կողմի հերոսներուն, երբեմն անոնց վերադրելով այնպիսի հրաշքներ, որոնք վստահաբար բոլոր ծիծաղող կը շարժեն, եւ հաւանաբար գրողն ալ ինք իր քննադատը չէ կրցած սփոթել ասեցին:

Հայ պատմագիրներու մէջ Խորենացիին վեր կը մնայ որպէս պայծառանկաւ հրա-

կայ մը, որ միւսներուն մոլորիւններէն ներազապոյն աստիճանով ունի, իսկ անոնք ալ իր պատմաբանի արժանիքներէն ինչը միայն ունին:

Փաւսոս՝ ամենէն ինչը:

Ան ժամանակագրութենէ լուր չունի: Թագաւոր մը քանի՞ տարի բազումաց, երեք գիշէ, բան չ'ըսեր այդ մասին: Խոսքով Կոսակ, Տիրան, Արեակ, Պապ, Վարազդատ, որոնց պատմութիւնը իր գիրքը կը կազմէ, իւրաքանչիւրը որքան ասեց գրաւեց հայ գահը, չենք գիշեր:

Քննադատական ոգի, երբ ունէր, բոլորովին մոռցած է այս գիրքը գրելուն կամ խմբագրելուն: Հաւանաբար տնտեսակ, մոլեռանդ եւ իւրայայտուկ անձնական անբեքելի կարծիքներ ունեցող մէկը եղած ըլլայ որ հապենք ու կամայական խմբագրութեան ենթարկած է Փաւսոսի իսկական Պատմութիւնը^(?):

Մէկ բան որոշապէս կրնանք ըսել թէ այդ պատմութեան գիրք մը չէ այն առումով ինչ որ է Խորենացիին, Փարպեցիին եւ Սեբեոսը: Իրաւացիօրէն կրնանք համաձայնիլ Ակադեմիկոս Սեփան Մալխասեանցի կարծիքին մեր ունեցած Փաւսոսի գրքի մասին. «Նա ոչ թէ պատմութիւն է այս բառի սովորական նշանակութեամբ, այլ ժողովածոյ է ժողովրդական աւանդութիւններէ, հաւաքուած տարբեր աղբիւրներէ, երբեմն իրական ու նիւթ պատմական եւ երբեմն առասպելական, եւ այս տարբեր տարբեր այնպէս հիւսուած են իրար հետ, որ դժուար է լինում որոշել, որեքո՞ղ է վերջանում պատմականը եւ սկսում առասպելականը»:

Այս մասին աւելի մանրամասնութիւններով հետաքրքրուողը կրնայ դիմել Մալխասեանցի աշխատաբար բարգմանութեան ներածութեան (սպումած Նեւան, 1947):

Հակառակ վերոյիշեալ բերութիւններուն սակայն, ինձի համար, Խորենացիին վերջ, խիստ զննահանգի աղբիւր մ'է Փաւսոսը, 4րդ դարու հայ պատմութեան համար: Պայմանաւ որ իր յիշատակած դէպքեր ներարկուին ամենալուրջ բնութեան, բաղդասելով զանոնք օտարազգի եւ հայ մասնագիրներու քսածին:

Հ. ԲԱՆԴ. Բ. ԱՐՄԷՆ

Շարժումներ (1)

(?) Տես Յաւելուած Ա. Աղբիւրներ: